

HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMİNDE BATI ANADOLU'DAKİ YAHUDİ YERLEŞMELERİ VE HAKLARI

Ümran Ozan KARAHAN*

Öz

Anadolu'daki Yahudilerden ilk defa Tevrat bahsetmektedir. Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Anadolu'da yoğun bir Yahudi nüfusu vardır. Hellenistik dönemden itibaren Yahudilerin Anadolu'ya göç ettirildiği bilinmektedir. Yahudiler özellikle Seleukos Kralı III. Antiokhos döneminde Lydia ve Phrygia'ya yerleştirilmişlerdir. III. Antiokhos onlara özel ayrıcalıklar tanımış ve atalarının geleneklerine uygun yaşamalarına izin vermiştir.

Bu ayrıcalıklar Seleukoslardan sonra Roma döneminde de devam etmiştir.

Anadolu'daki Yahudiler Roma Dönemi'nde Kudüs'te çıkan Yahudi ayaklanmalarına katılmamışlardır. Ancak Kudüs ile olan bağlantıları da kopmamıştır. Yıllık olarak vergi toplamışlar ve Kudüs'e göndermişlerdir. Roma da kendilerine karşı sorun çıkarmadıkları sürece onların haklarını gözetmiştir. Batı Anadolu'da bulunan antik kentlerdeki arkeolojik kanıtlar ve antik kaynaklar Yahudilerin etkin bir şekilde varlıklarını devam ettirdiklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Yahudi Yerleşmeleri, Yahudi Hakları, Batı Anadolu, Antik Kentler, Sinagog

SETTLEMENTS AND RIGHTS OF THE JEWS IN THE WEST ANATOLIA IN THE HELLENISTIC AND ROMAN PERIOD

Abstract

The Jews in Anatolia were first mentioned in Torah. The presence of a dense Jew population in Anatolia in the Hellenistic and Roman Period is understood with certain evidences. It is known that the Jews were made to immigrate to Anatolia as of the Hellenistic period. The Jews were placed in Lydia and Phrygia especially in the period of Antiochus III., King of Seleucus. Antiochus III. granted special privileges and allowed them to live according to the traditions of their ancestors.

These privileges also continued in the Roman Period after the Seleucus.

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Uşak/Türkiye. ozan.karahan@usak.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8179-9031
Makalenin Gönderilme Tarihi: 27 Nisan 2017
Makalenin Kabul Tarihi: 19 Temmuz 2017
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25 Ekim 2017

The Jews in Anatolia did not participate in the Jewish riots that broke out in Jerusalem in the Roman Period. However, they stayed in contact with Jerusalem. They annually collected tax, which they sent to Jerusalem. Rome also looked after the rights of the Jews as long as they did not act up against them. Archaeological evidences and ancient sources in the cities found in the West Anatolia indicate that the Jews actively continued their existence.

Keywords

Jewish Settlements, Jewish Rights, Western Anatolia, Ancient Cities, Synagogue

GİRİŞ

Yahudiler ilk ortaya çıktıkları dönemden itibaren çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Bu nedenle de göç etmek zorunda kalmışlar veya göç ettirilmişlerdir. Göç ettikleri yerler arasında Anadolu da yer almaktadır. Özellikle Batı Anadolu'ya yoğun bir Yahudi göçü söz konusudur. Yahudilerin genellikle kentlere yerleştikleri anlaşılmaktadır. Antik kentlerdeki arkeolojik veriler Yahudilerin kentlerde ne kadar etkin olduklarını göstermektedir.

Antik kaynaklar ise Yahudilerin sosyal ve siyasi haklar konusunda çeşitli ayrıcalıklara sahip olduklarını yazmaktadır. Ayrıca Yahudilikle Hıristiyanlık arasındaki etkileşimin izleri de görülmektedir. Bu makalemizde Yahudilere ait Hellenistik ve Roma döneminde Batı Anadolu'da yaşadıkları kentlerdeki arkeolojik kalıntıları ve antik kaynaklardaki verileri ortaya koymaya çalışacağız.

BATI ANADOLU'DA HELLENİSTİK DÖNEM VE YAHUDİLER

Büyük İskender'in ölümünden sonra M. Ö. 321 yılında İskender'in ardılları (Diadokhos) Triparadeisos'ta imparatorluğun yönetimini kendi aralarında paylaştılar. Bu paylaşım Büyük İskender'in ardılları arasındaki mücadeleyi sona erdirmeyi. M. Ö. 311 yılında yapılan yeni bir antlaşma ile Antigonos Önyasya hâkimiyetini sağlamıştır (Diodorus XIX. 105. 1). Ancak bu durum M. Ö. 301 yılında yapılan Ipsos Savaşı ile değişmiştir. Bu savaşta Antigonos hayatını kaybetmiştir. Böylece bütün Önyasya toprakları Lysimakhos'un eline geçmiştir (Plutarch. Demetrios, 29-31; Appian. Syrian Wars. IX, 55; Magie, 1950: 70).

M. Ö. 281 yılında meydana gelen Korupedion Savaşı sonucunda ise Önyasya toprakları I. Seleukos yönetimine geçmiştir. Böylece "Diadokhlar Savaşı" sona ermiştir. Bir yıl sonra Seleukos, Ptolemaios Keraunos tarafından öldürülmüştür. İskender'in topraklarında: Mısır'da I. Ptolemaios Soter'in yönetiminde Ptolemaioslar, Makedonya'da I. Antigonos Gonatas'ın yönetiminde Antigonoslar ve Önyasya'da I. Antiokhos Soter'in yönetiminde Seleukoslar kurulmuştur (Tekin, 2012: 147-148, İplikçioğlu, 2015: 46).

İskender'in Doğu Seferi süresince 70 kadar kentin kurulduğunu öğrenmekteyiz (Cohen, 1978: 2). Bu gelenek Seleukoslar döneminde de devam etmiştir. Seleukoslar egemen oldukları topraklarda çok sayıda 'koloni' adı verilen kentler kurmuşlardır. Bunlardan ilk kral I. Seleukos Nikator'un (M. Ö. 312-281) onlarca kent kurduğunu Appianos'tan öğrenmekteyiz (Syrian Wars. IX, 57). Daha sonraki Seleukos krallarında bu kentleşme sürecini devam ettirmişlerdir. Bu dönemde daha çok Maiandros (Büyük Menderes) Nehri havzasında kentler kurulmuştur. Epigrafi ve nümismatik kaynak-

lardan anlaşıldığına göre Makedon kolonistler yoğunlukla Batı Anadolu topraklarına yerleşmişlerdir (Cohen, 1978: 9-10; Kaya, 2000: 122).

Önceleri paralı askerlerin veya emekli askerlerin yerleştikleri bu topraklara zamanla sivil halk da göç ettirilmiştir. Büyüyen bu kentlere 'Katoikia' adı verilmektedir. Bu topraklara yerleşen askerler kendilerine verilmiş olan 'Kleros' adındaki toprakları işlemişlerdir. Böylece askerlerin sorunsuz bir şekilde yerleşecekleri kentler oluşturulmakla beraber bölgenin güvenliğinin de sağlanması amaçlanmıştır. Bu dönemde Yahudilerin de Anadolu'ya göç ettirildikleri, azınlık olarak geniş bir bölgeye yayıldıkları ve daha çok da kentlerde yaşadıkları bilinmektedir (Akalm, 2006: 66-70; Ergin, 2013:169).

Ancak Anadolu'daki Yahudilerden bahseden ilk kaynak olan Tevrat (Kitabı Mukaddes, Ova. 1: 20) Kudüs'ten sürgün edilen Yahudilerin Sepharad'a yerleştiklerinden bahseder. "Sepharad"ın Sardeis olduğu burada bulunan Aramice yazıtlarla anlaşılmıştır. Bu durum da, M. Ö. VI. yüzyılda Batı Anadolu'daki Yahudi varlığına işaret sayılır (Cook, 1917: 82-83; Bruce, 1981: 4).

Anadolu'da Yahudi yerleşmeleri ile ilgili ilk belirgin kanıtlar Hellenistik dönemde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde yoğun bir Yahudi nüfusuna rastlanır. I. Seleukos döneminde kurulan kentlerdeki Yahudilere çeşitli hakların verildiği de bilinmektedir (Josephus. Ant. XII. 119).

II. Antiokhos döneminde ise Ionia kentlerine Yahudilerin yerleştirildikleri bilinmektedir. Ancak asıl büyük çapta iskân III. Antiokhos döneminde Phrygia ve Lydia kentlerine gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde zamanla onlara bazı haklar da verilmiştir (Bruce, 1981: 4; Schürer, 1986: 129).

M. Ö. 220 yılına gelindiğinde Seleukos generali Akhaios isyan ederek Sardeis'te krallığını ilan etmiştir. Bunun üzerine III. Antiokhos kenti kuşatmış (M. Ö. 215) ve iki yıl sonra da burayı ele geçirerek krallığının hâkimiyetini tekrar sağlamıştır. Akhaios ise idam edilmiştir. Bu olaydan sonra III. Antiokhos satrabı Zeuxis'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Babilonya ve Mezopotamya'dan Anadolu'ya Yahudi aileleri nakletme kararı aldığını bildirmektedir. Bu karara bağlı olarak Lydia ve Phrygia'ya 2000 Yahudi erkek, aileleri ve maiyetindekilerle birlikte gönderilmiştir. Muhtemelen toplamda 10000 nüfusu buluyordu. III. Antiokhos bu Yahudi ailelerine ev yapabilecekleri, tarım ve bağcılık için gerekli toprak bağışında bulunmuştur. Ayrıca üretim için tahıl da vermiştir. Bu Yahudi kolonistlere on yıllık bir vergi muafiyeti de sağlamıştır. III. Antiokhos Zeuxis'e Yahudilerin taciz edilmemesi için gerekli önlemlerin alınması konusunda uyarıda da bulunmuştur. III. Antiokhos, Yahudilere bu kadar önem vermesinin nedenini onların atalarına her daim sadık kalmaları ve tanrılarına bağlı dindar insanlar olmalarıyla açıklar. Ayrıca Yahudilerin iyi bir asker oldukları, Lydia ve

Phrygia'daki huzursuzluğun giderilmesinde kendilerine sadık kalacaklarına inandığını belirtmiştir. Açık olmasa da Yahudilere kendi hukuklarına uygun olarak rahatça yaşamalarına da müsaade edilmiştir. Böylece Yahudi ailelerinin Lydia ve Phrygia'ya olan göçleri cazip hale getirilmeye çalışılmıştır (Josephus. Ant. XII. 147-153; Cohen, 1978: 5-8, 35; Bruce, 1981: 4).

III. Antiokhos'un Zeuxis'e gönderdiği mektubun tarihi, Lydia ve Phrygia'da iç huzursuzlukların olduğu ve kendisinin doğu seferlerine çıktığı M. Ö. 212 ile 205/4 yılları arasına tarihlenmesi mümkün görülmektedir (Cohen, 1978: 5; Hengel, 1980: 104; Trebilco, 1991: 38; Mitchell, 1993: 32).

BATI ANADOLU'DA ROMA HÂKİMİYETİ VE YAHUDİLER

M. Ö. 190 yılında Sipylos Magnesia'sında (Manisa) Romalılar Pergamon Krallığı ile birlikte III. Antiokhos'u yenilgiye uğratmışlardır. Ardından Phrygia Apameia'da (Dinar) imzalanan barış antlaşması ile (M. Ö. 188) Seleukoslar Toros Dağları'nın kuzeyindeki topraklardan vazgeçmişlerdir. Kızılırmak'a kadar uzanan ve Kapadokya sınırına kadar olan toprakların büyük bir kısmı, Karia ve Lykia toprakları da dâhil olmak üzere Pergamon Kralı II. Eumenes'e verilmiştir. Böylece Anadolu'nun önemli ve büyük bir kısmı Attaloslar'ın hâkimiyeti altına girmiştir (Gehrke, 2014: 133-134).

M. Ö. 139/8 yıllarında Anadolu'daki Yahudilerin varlıkları; Pergamon Kralı II. Attalus ve Kappadokia Kralı V. Ariarethes'in Karia'daki Myndos, Halikarnasos ve Knidos, Lykia'daki Phaselis, Pamphylia'daki Side kentleri ile ilgili mektuplarından anlaşılmaktadır (Trebilco, 1991: 6-7).

III. Attalos'un M. Ö. 133 yılındaki vasiyeti ile de Pergamon Krallığı'nın toprakları Roma hâkimiyetine geçmiştir. Roma M. Ö. 129 yılında merkezi Ephesos'a taşıyarak, Pergamon Krallığı'nın topraklarını Roma'nın Asya Eyaleti (Provincia Asia) toprakları haline getirmiştir (Trebilco, 1991: 37; Magie, 2001: 68; Demircioğlu, 2011: 417; Gehrke, 2014: 138).

Roma, Seleukosların ve Ptolemaiosların topraklarını ele geçirdikten sonra da Hellenistik kentlerdeki Yahudilerin yasal statülerini tanımaya devam etmiştir. Onlara çeşitli ayrıcalıklar vermiştir. Roma, eyaletlerde herhangi bir sorun çıkarmadıkları sürece yerel dinlere müdahale etmemiştir (Trebilco, 1991: 8-9; Zeev, 1998: 410-411; Palaz Erdemir, 2009: 30).

Anadolu'daki Yahudiler ise Roma'nın bu tutumuna karşı M. S. 66-70, M. S. 115-117 ve M. S. 132-135 tarihlerinde Kudüs'te meydana gelen Yahudi ayaklanmalarını desteklememişlerdir. Roma'yı kendileri için bir tehdit olarak görmemiş ve içinde buldukları rahat ortamı bozmak istememişlerdir (Trebilco, 1991: 32-33).

Bu dönemde Yahudi Magna Carta'sı olarak söylenebilecek yasaların ilk defa Julius Caesar tarafından oluşturulduğu ileri sürülmektedir. Ancak tüm

imparatorlukta Yahudilerle ilgili geniş kapsamlı ilk resmi kararnameyi Claudius M. Ö. 41-42 yılında yayınlamıştır (Josephus. Ant. XIX, 286-291, 299-311).

Roma döneminde Yahudilere verilen ayrıcalıkların yanı sıra bazı kısıtlamaların yaşandığı da görülmüştür. Mesela Hadrianus döneminde Yahudilerin dini bir görev olarak yaptıkları sünnet yasaklanmıştı. Ancak Hadrianus'un halefi Antoninus Pius bu yasağı kaldırmıştır. Septimius Severus'un döneminde ise Yahudiliğe geçişin yasaklandığı belirtilmektedir (Schürer, 1986: 123; Trebilco, 1991: 33).

Doğu Roma İmparatorluğu'nda ise M. S. 423 yılında II. Theodosius sinagog inşasının ve sinagog onarımının izinsiz yapılmasını yasaklamıştır. Ayrıca bu dönemde Yahudilerin Hıristiyanlarla olan anlaşmazlıklarının Yahudi geleneklerine göre değil, resmi yargıçlar tarafından çözüme kavuşturulmasına karar verilmiştir. Ancak bütün bu kısıtlamalara rağmen genel olarak Hıristiyan imparatorlar altında Yahudi halkı mevcut haklarını korumaya devam etmişlerdir (CJ 1. 9. 7, 1. 9. 17. 1; Trebilco, 1991: 33).

Roma İmparatorluk döneminde Anadolu'da ellinin üzerinde yerleşmede Yahudi nüfusu görülmektedir (Trebilco, 1991: 6-7).

Batı Anadolu'da ise bu yerleşmelerden biri Sardeis Antik Kenti'dir. Gediz Ovası'nın güneyinde yer alan Sardeis, Lydia Devleti'nin başkenti, hem Pers hâkimiyeti döneminde hem de Hellenistik dönemde satraplık merkezi olarak önemini korumuştur. (Mierse, 1983: 100-108; Trebilco, 1991: 37; Wilson, 2010: 297).

Sardeis Seleukoslar döneminde Zeuxis'in karargâhı durumundaydı. Zeuxis Lydia Satrabı olarak III. Antiokhos döneminde Yahudi göçünün naklinden sorumluydu. III. Antiokhos'un göç eden Yahudilere tanıdığı ayrıcalıklar, Yahudi göçünü bu dönemde hızlandırmıştır. Sardeis'te Yahudi varlığının daha sonraki dönemlerde devam ettiği kentteki arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır (Trebilco, 1991: 38).

Sardeis'te keşfedilen sinagog, buranın önemli bir Yahudi yerleşmesi olduğunun kanıtıdır. Sütunlu avlunun ve uzun bir toplantı salonunun – muhtemelen çatılı- bulunduğu iki ana odadan meydana gelen bu yapının toplam olarak işgal ettiği alan yaklaşık 20x85 metredir. Yapının son şekli dördüncü yüzyıla ait olmasına rağmen iki yüzyıl öncesine kadar da gitmektedir. Sinagog üyelerinin arasında üst düzey yetkililer, yargıçlar ve kent meclisi üyeleri de yer almıştır. Bu durum kentteki Yahudilerin gücünün ve zenginliğinin göstergesidir. Sardeis'teki kazılarda çoğu Grekçe olmak üzere seksenden fazla yazıt bulunmuştur. Bunlardan altı tanesi Aramice'dir. Sinagogtaki yazıtlardan Yahudilerin kent vatandaşı olduğu ve Grekçe isimler kullandıkları anlaşılmaktadır. Çok sayıda taş, seramik, cam ve bronz levha-

lar üzerinde menorah figürlerine rastlanmıştır. (Seager-Kraabel, 1983: 168-172; Schürer, 1986: 21; Trebilco, 1991: 40-44; Ameling, 2004: 224-226; Levine, 2005: 260-265). Ayrıca burada bulunan bir yazıtta ise Sinagogun su ihtiyacının karşılanması için bir çeşme yaptırıldığı yazmaktadır (IJO II 53).

M. Ö. 49 yılına ait Sardeis ile ilgili bir kararnamede; Proquastor Lucius Antonius Sardeis halkı ve meclisine Yahudilerin kendi aralarındaki ilişkileri ve anlaşmazlıkları kendi hukuklarına göre çözmeleri için izin verildiğini belirtmiştir (Josephus. Ant. XIV, 235).

M. Ö. 47? yılına ait bir başka kararnamede; Sardeis halkı ve meclisi tarafından Yahudilerin kendi kanunlarına uygun olarak belirli günlerde toplanmalarına ve yaşam alanları için bir yer inşa etmelerine izin verilmiştir. Pazar yetkililerinin de Yahudilere uygun gıda alım satımı için önlemler almaları kararlaştırılmıştır. Ayrıca kendi Tanrılarına dua etmek ve kurban sunmaları için bir araya gelmelerine de izin verilmiştir (Josephus. Ant. XIV, 259-261).

Augustus'un ilk yıllarına ait bir kararnamede ise, Sardeis konsülü ve magistratesi Gaius Nurbanus Flaccus tarafından bildirilen mektupta: Augustus'un Yahudilerin Kudüs'e göndermek için para toplamlarına izin verdiği belirtilmiştir (Josephus. Ant. XVI, 171).

Sardeis'in güneydoğusunda yer alan Pergamon Kralı II. Attalus tarafından kurulan Philadelphia Antik Kenti'nde Sinagog ile ilgili arkeolojik bir kanıt yoktur. Ancak M. S III. yüzyıla ait Philadelphia'nın yakın çevresinde bulunan Grekçe bir yazıtta Yahudilerin kutsal sinagoguna "*Eustathioskızkardeşi Hermaphilos ve ablası Athanasia anısına bir çeşme başışladı*"ğı yazmaktadır. Eustathios'un muhtemelen dindar bir Yahudi veya Gentile olabileceği yorumlanmaktadır. Bir başka yazıtta "*Hesychios ve Judas'ın mezarı...*" yazmaktadır. Ayrıca Manisa Arkeoloji Müzesi'nde Philadelphia'dan gelme Ioseph adının yazılı olduğu menorah figürlü bir yazıt bulunmaktadır (IJO II 49; 50; 51; Cohen, 1995: 227).

Sardeis'in batısında Spylum Magnesia Antik Kenti, güneyinde de Hypaipa Antik Kenti yer alır. Spylum Magnesia'da bulunan yazıtlardan Yahudi varlığı anlaşılmaktadır. Bir yazıtta "*Straton, S. D. Tyrannos, Yahudi, kendisi, karısı ve çocukları için bu mezarı yaptırdı*" yazmaktadır (IJO II 48). Hypaipa Antik Kenti'ne ait bir yazıtta ise "*Genç Yahudiler*" tabiri kullanılmaktadır (IJO II 47).

Phrygia bölgesindeki Apameia Antik Kenti I. Antiokhos Soter tarafından annesi Apama'nın onuruna kurulmuştur. Marsyas Çayı'nın yanında kurulan yeni kente yakınındaki müreffeh içinde yaşayan Kelainai Antik Kenti'nin sakinleri yerleştirilmiştir. Muhtemelen Apameia'ya ilk Yahudi yerleşmeleri de I. Antiokhos döneminde gerçekleşmiştir. III. Antiokhos dö-

neminde de Zeuxis'e verilen talimatla Apameia'ya da Yahudiler yerleştirilmiştir (Schürer, 1986: 28; Trebilco, 1991: 85-86).

Apameia'da ikinci ve üçüncü yüzyılda çok sayıda sikke darp edilmiştir. Septimus Severus, Macrinus, Severus Alexander, Philippus Arabs ve Trebonianus Gallus dönemlerine ait bazı paraların üzerinde Hz. Nuh'un ve eşinin suyun üzerinde bir sandık üzerinde tasvir edildiği görülmektedir. Bir karga ile gagasında zeytin dalı bulunan bir güvercin figürü de bulunur. Muhtemelen yerel bir sel felaketinin görüldüğü bu kentte Tevrat'ta geçen Nuh tufanı hikâyesi ile bir etkileşimin olduğu anlaşılmaktadır. Apameia'nun diğer bir adı "Kibitos" olarak geçer. Septuagintal dilinde "Kibitos" sandık anlamına gelmektedir. Dik ve sarp bir dağ olan Kelainai, Ararat Dağı ile ilişkilendirilmiştir. Sandık sular dinince bu dağın tepesinde kalır. Marsyas Çayı da bu dağdan doğmaktadır (Ramsay, 1897: 670; Bruce, 1981: 4; Seager-Kraabel, 1983: 181; Schürer, 1986: 28-29; Trebilco, 1991: 86-87; Mitchell, 1993: 33).

Anadolu'daki Yahudiler Kudüs Tapınağı'na göndermek için yıllık, yaşları yirmi ile elli/altmış arasındaki erkek Yahudilerden yarım şekel vergi topluyorlardı. Kudüs'teki isyanlar ve korsanlarla yapılan savaşlar nedeniyle imparatorlukta sikke sıkıntısı çekiliyordu. Bu nedenle Asia Eyaleti Valisi L. Valerius Flaccus eyaletin altın ihracını bir kararname ile yasaklamıştı. M. Ö. 62 yılında Asia Eyaleti Valisi L. Valerius Flaccus Apameia'da yaşayan Yahudilerin topladıkları bu paralara el koymuştur (Cicero. Pro Flocco. XV. 28. 66-69; Marshall, 1975: 139-154; Trebilco, 1991: 13).

Phrygia Apameia'da Yahudilere ait bulunan bir yazıtta "Bu heroon Ben Aur. Rufus, oğlu Iulianus (ve torunu) karısı Tatiane için yapıldı. Başkası için değil. Eğer birisi aksine davranırsa Yahudilerin kanunlarını biliyorlar" yazmaktadır (IJO II 179).

Pers Kral Yolu üzerinde ticari ve askeri önemi bulunan Phrygia'daki Akmonia Antik Kenti'nde de geniş bir Yahudi nüfusu vardı. Muhtemelen buraya da Yahudiler III. Antiokhos döneminde yerleştirilmişlerdi. Ancak Akmonia'daki Yahudilerle ilgili arkeolojik kanıtlar M. Ö. I. yüzyıla aittir. Akmonia'nın yakınında bulunan Güllüçam Köyü'nde imparatorluk kültürünün baş rahibesi Julia Severa'nın onuruna yazılmış bir yazıt bulunmuştur. Onun tarafından yerel bir sinagogun yaptırıldığı veya tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Julia Severa imparatorluk kültürü rahibesi olmasına rağmen Yahudilere karşı ilgi göstermiştir. Bu da Yahudilerin ekonomik ve politik etkinliğinin göstergesidir (MAMA VI, 264; IJO II 168; Sheppard, 1979: 169-170; Bruce, 1981: 3; Seager-Kraabel, 1983: 180-181; Schürer, 1986: 31; Trebilco, 1991: 58-59, 83; Jones, 1998: 71; Rajak, 1999: 143-144; Levine, 2005: 119).

Akmonia'daki bir başka yazıtta üç erkek ve bir kadına, sinagoga yaptıkları desteklerinden dolayı archisynagogos ve archon gibi yüceltici unvanlar verildiği belirtilmektedir. Ayrıca Publius Tyrronios Clados adında bir kişinin de ömür boyu sinagog başkanı unvanı aldığı yazıtlarda geçmektedir (MAMA VI. 264; Rajak, 1999: 144-149; Levine, 2005: 120).

Sarveis dışında Aramice yazıt üretimi yapmış olan Akmonia Antik Kenti'nin (MAMA, VI 334) bir bölümünde Yahudi mezarlığı yer almaktadır (Mitchell, 1993: 35).

Akmonia'da M. S. III. yüzyılın ortalarına ait zengin Yahudi ailelerinin mezar yazıtlarına rastlanmaktadır. Özellikle de lanet formüllü yazıtlar dikkat çekmektedir (MAMA VI, 316; Sheppard, 1979: 169; Bruce, 1981: 6; Trebilco, 1991: 74-77; Mitchell, 1993: 35).

Bu tür bir mezar yazıtında T. Fl. Alexander, onun ailesinin mezarını bozanların bedensel hastalıklara yakalanması ve kör olması için beddualar yazdırmıştır (Legrand ve Chamonard, BCH 17 (1893), 263 no. 48).

Akmonia'da ve yakın çevresindeki bazı Yahudi mezar yazıtlarında “*çocuklarının çocukları*” diyebileceğimiz bir lanet formülü de görülmektedir. “*Tiberius Claudius Julianos'un kendisi ve ailesi için bir mezar yaptırdığını, her kim bu mezara bir zarar verirse “çocuklarının çocukları” lanetine uğrayacağı*” mezar yazıtında yazmaktadır. Trebilco bu lanet geleneğinin pagan kökenli bir gelenek olduğunu ifade etmektedir (Keil ve Premerstein, 1911: 137 no. 255; Trebilco, 1991: 70-73).

Makedon kolonistler tarafından kurulan Akmonia'nın komşusu Blaundos Antik Kenti'ndeki bir Yahudi mezar yazıtında da mezarlarının bozanların beddualarla tehdit edildiği görülmektedir (MAMA, VI 335-335a; Cohen, 1995: 290-291).

Seleukoslar tarafından III. yüzyılda Phrygia sınırında kurulmuş olan Hierapolis Antik Kenti Laodikeia'ya komşu bir kenttir. Muhtemelen III. Antiokhos döneminde Laodikeia ile birlikte Hierapolis'e de Yahudiler yerleştirilmiştir. Hierapolis'teki Yahudi nüfusunun varlığı mezar yazıtlarından ve lahitlerin üzerindeki Yahudi sembollerinden bilinmektedir. Bölgede en fazla Yahudi mezar yazıtlarının bulunduğu kenttir. İkinci yüzyılın ortasına tarihlenen Marcus Aurelius Philoumenos Strenion adında bir Yahudiye ait mezar bulunmuştur. Bu mezarın üzerinde menorah, lulav ve shofar bulunmaktadır. Yazıtta “*Lahit ve altındaki bomos Yahudi Marcus Aurelius Philoumenos Strenion'a aittir*” yazılıdır (IJO II 203). Bir diğer yazıtta “*Yahudi Marcus Aurelius Aristodemos Glykon'un karısı Quadratilla ve çocukları Stratonike ile Damiane'nin mezarıdır*” yazısı görülmektedir (IJO II 197). Burada ayrıca Iason ve Hikesiaos adındaki Yahudilere ait mezar yazıtları bulunmuştur (IJO II 189; 190).

Bazı mezarların lahit kapaklarında Yahudi olduğunu belirten yazı ile birlikte menorah ve aslan başı figürleri de kullanılmıştır (IJO II 187; Seager-Kraabel, 1983: 181; Schürer, 1986: 27; Ameling, 2004: 398; Ritti, 2006: 55).

Nekropol alanında menorah figürü bulunan bir oda mezarında Hierapolis'te yaşamış olan "*Yahudi Nerkotimos Lykidas eşi Appihias toprağa verildi*" yazısı görülmektedir (IJO II 191).

Güneybatı Phrygia'da, Karia sınırında Lycus Nehri'nin güneybatısında yer alan Lykos Laodikeia Antik Kenti Seleucos kralı II. Antiokhos'un kurduğu beş kentten biridir. Yaklaşık M. Ö. 260 yılında Laodike adına kurmuştur (Jones, 1971: 42; Cohen, 1978: 15).

M. Ö. 62 yılında Asia Eyaleti Valisi L. Valerius Flaccus Laodikeia'da yaşayan Yahudilerin de parasına el koymuştur (Cicero. Pro Flocco. XV. 28. 66-69). Yıllık 9. 000 yarım şekel toplanan vergi ile bağlantılı olarak yaklaşık 7. 500? Yahudi erkek, kadın ve çocuğun yaşadığı düşünülmektedir (Bruce, 1981: 5; Schürer, 1986: 27).

Burada bir sinagogun bulunduğu ve Justinianus döneminde meydana gelen bir depremde yıkıldığı belirtilmektedir. Kentte bulunan bir yazıtta "*seksen beş yıl barış içinde yaşamış Yahudi kadın Ammias*"tan bahsedilmektedir (IJO II 212; Ameling, 2004:443).

M. Ö. 47/46 yılında Laodikeia magistratesi tarafından konsül Gaius Rabirius'a bir mektup yazılmıştır. Yahudilerin Şabat günü dini ayinlerini yerine getirebilmeleri ve taciz edilmemeleri konusunda istekte bulunulmuştur. Bu istek doğrultusunda Tralleis Antik Kenti'ni de kapsayan bir kararname çıkarılmıştır (Josephus. Ant. XIV, 241-243).

Akmonia'nın güneyinde yer alan Eumeneia Antik Kenti'nde M. S. III. yüzyılın ortasında Yahudi nüfusu görülmektedir. Mitchell, bu Yahudi nüfusunun Apameia veya Akmonia'dan gelen bir grup olabileceğini ileri sürmektedir. Eumeneia'da Yahudilere ait bazı yapıların kiliseye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu durum Yahudiliğin Hıristiyanlık üzerindeki etkisini göstermektedir. Akmonia'nın bulunduğu Ahat Köyü yakınındaki Yenice Köyü'nde bulunan bazı Hıristiyan yazıtlarında da bu etkiyi görmek mümkündür. Bu etkinin sebebi Yahudi mezhebi olan Essenizm'in ilk Hıristiyanlar üzerindeki etkilerinin oldukça fazla olmasıdır. Bu nedenle iki guruba ait yazıtların ayırt edilmesi güçleşmektedir (Shappard, 1979: 171-173; Mitchell, 1993: 35; Ameling, 2004: 393; Parker, 2013: 48).

Eumeneia'da Akmonia'dakine benzer şekilde "*çocuklarının çocukları*" formunda bir lanet yazıtı bulunmuştur. Yazıtta "*Apella'nın oğlu Aurelios Gaios, kendisi, eşi, annesi ve onun iyi arkadaşı Onesimos ve karısı için bu mezarı yaptı. Eğer birisi bu mezara zarar verirse, "çocuklarının çocukları" ve ona akıl verenlerin üzerine lanet olsun*" yazmaktadır (Trebilco, 1991: 70).

Phrygia'da yer alan bir başka Yahudi nüfusunun bulunduğu Kotiaieion Antik Kenti'nde menorah figürlü bir mezar yazıtı bulunmuştur. Yazıtta "*Mathios Damas karısı Tatia'yı onurlandırmak için anısına yaptırdı*" yazmaktadır (IJO II 210). Kotiaieion'un komşusu Aizona Antik Kenti'nin yakınındaki bir köyde ise, Polychares ve Mathias anısına yazılmış bir yazıt bulunmuştur. Mathias isminin Sami kökenli isim olması nedeniyle Yahudi olması muhtemel görülmektedir (MAMA IX. 420; IJO II 167).

Phrygia bölgesindeki Dokimeion Antik Kenti'nde menorah, shofar, lulav ve ethrog kabartmalı bir yazıtta "*Yakub'un oğulları Iusua ve Samuel'in dinlenme yerleri*" yazılıdır (IJO II 183). Başka bir yazıtta ise, "*Frigli Archisynagogos Haham Samuel dinlenme yeri*" yazmaktadır (IJO II 184).

Aynı bölgede bulunan Diokleia Antik Kenti'nde "*Yahudi Alexandros'a*" ait bir mezar yazıtı, Synnada Antik Kenti'nde ise isimsiz "*Archisynagogue*" yazılı bir yazıt parçası bulunmuştur (IJO II 182; MAMA IV. 90; IJO II 214).

Lydia- Phrygia sınırında yer alan Sala Antik Kenti'nde ise Trajan, Antonius Pius ve Marcus Aurelius dönemine ait paraların üzerinde Yahudi kökenli bir isim olan Salomon'un oğlu yüksek sulh hâkimi Andronicus ve Melitove'nin isimleri yer almaktadır (Schürer, 1986: 26).

İsrail dışındaki en büyük Yahudi yazıtı 1976 yılında Karia'daki Aphrodisias Antik Kenti'nde bulunmuştur. Muhtemelen M. S. III. veya IV. yüzyıla tarihlenen bu uzun yazıt belki bir kamu yapısına belki de bir sinagoga aitti. Yazıt ilk bakışta kapı pervazı gibi görünse de muhtemelen bir stel olarak yapılmıştır (Seager-Kraabel, 1983: 181; Reynolds ve Tanebaum, 1987: 19).

Yazıtta yerel sinagoga mensup veya sinagoga başışta bulunanların isimleri yazılıdır. Yaklaşık 135 isim yazılıdır. Ön yüzdeki listenin bir kısmında Benjamin, Yehuda, Ioseph, Iouds, Iakob, Samouel ve Zacharias gibi İncil'den alınmış isimler ile Eusabbathios gibi Yahudilerin tercih ettiği bazı isimler bulunmaktadır. Diğer bir kısmında ise "*theosebeis - god-fearers*" başlıklı bir liste yer alır. Bu listenin içerisinde değişik meslek gruplarının isimleri de yer alır (IJO II 14; Schürer, 1986: 25-26; Reynolds ve Tanebaum, 1987: 5-14; Chaniotis, 2002: 209-211, 229).

"*God-Fearers*" yani "*Tanrıdan Korkanlar*" tam Yahudi olmamakla birlikte Yahudilerin Tanrısına taparlar. Bazı Yahudi geleneklerini kabul ederler ve Yahudilerce Nuh oğulları statüsünde kabul edilen "*gentile*"ler yani "*Yahudi Olmayan*"lardır. Böyle bir gurubun adının yazıtlarda geçmesi bu gurubun varlığını kesinleştirmiştir (Demirci, 2002: 387-389).

Aphrodisias'ta tiyatrodaki bir koltuk üzerinde M. S. V. veya VI. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta; "*Hebraioi adında bir Yahudi'ye ve onun yaşlılarına ayrılmıştır*" yazısı bulunmaktadır. Başka bir koltukta ise "*genç adamın koltuğu*" yazılıdır. Bu adam Yahudi olarak tanımlanmamış fakat "*genç adam*" tabiri

genç Yahudilerin bir gurubu olarak ileri sürülmektedir. Sebasteionda ise menorah, shofar, ethrog ve lulav figürleri vardır (Chaniotis, 2002: 221-222).

Karia'da Halikarnasos yarımadasının batısında yer alan Myndos Antik Kentinde ise, M. S. IV-VI. yüzyıllar arasına ait bir yazıt bulunmuştur. Sinagoga bağışta bulunan Theopenpte ve onun oğlu Eusebios onuruna yazılmıştır. Theopenpte için yüceltici anlamda archisynagogos unvanı kullanılmıştır (MAMA VI, 216; IJO II 25; Trebilco, 1991: 107).

Karia'da Strabon'a göre Argoslular ve Trakyalı bazı Tral'ler tarafından kurulan Tralleis Antik Kenti'ndeki Yahudi varlığı ise yazıtlardan kesin olarak anlaşılmaktadır. Bir hayırseverin yazıtında "*Saygın ve dindar Capitolina'nın yerel sinagogun dekore edilmesi için kaplama levhalar başışladı*"ğundan bahsedilir. Tralleis'te yaşayan Yahudi halkı tarafından köprü yaptıran bir kadın için teşekkür yazıtı yazdırılmıştır (IJO II 27; 29; Strabon. 14. 1. 42).

Sinagog olarak ortaya çıkarılan önemli bir yapı da Ionia'da bulunan Priene Antik Kenti'nde yer alır. Priene Antik Kenti Mykale Dağı yamaçlarında Hellenistik planda bir kenttir. Burada ilk bakışta "Kilise Ev" olarak düşünülen Hellenistik döneme ait bir evin Geç Roma Dönemi'nde sinagoga dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Küçük bir avlu ve bir ana odadan meydana gelen sinagogun ibadet alanı yaklaşık olarak 10x15 metredir. Odada sonradan eklenmiş iki sıra sütun bulunmaktadır. Sinagogun orijinalde açık oda şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Tevrat parşömenlerinin bulundurulduğu doğu duvarında diğer diaspora sinagoglarında olduğu gibi bir niş bulunmaktaydı. Ayrıca bu yapıda menorah(yedi kollu şamdan) -iki tavus kuşu figürü ile beraber- shofar (boynuzdan yapılmış boru), lulav (hurma dalı) ve ethrog (ağaç kavunu) gibi Yahudi sembolleri taşlara kazınmış şekilde bulunmuştur (Wiegand ve Schrader, 1904: 480-481; Seager-Kraabel, 1983: 182; Schürer, 1986: 24; Trebilco, 1991: 55-56; Ameling, 2004: 172-174; Levine, 2005: 266-267).

Ionia'da Latmos Körfezi'nin güneyinde yer alan Miletos Antik Kenti'nde ise Geç Roma dönemine ait sinagog olduğu düşünülen dikdörtgen bir yapı bulunmuştur. 11x18. 5metre ebatlarında bazilika planı üzerinde sütunlu bir avlu bulunmuştur. Bu yapının sinagog olarak nitelendirilmesinin nedeni Filistin sinagoglarına benzer olmasıdır (Von Gerkan, 1922: 81; Schürer, 1986: 25; Trebilco, 1991: 56).

Miletos'ta Yahudi varlığı ile ilgili M. S II. yüzyıla ait bir yazıt bulunmuştur. Yazıtın beşinci satırda "*Tanrının kulları Yahudilerin yeri*" ibaresi geçer. Ancak bazı uzmanlar burada taş ustasının yanlışlık yaptığını, aslında – God-Fearers- yani "*Tanrıdan Korkanlar*" olması gerektiğini ifade etmektedirler (IJO II 37; Greaves, 2003: 180).

Josephus Miletos'ta Yahudilerin yaşadığını açıkça belirtmektedir. M. Ö. 46/44 yılında Publius oğlu Prokonsül Publius Servilius Galba tarafından Miletos halkına ve meclisine yazılan bir mektupta; Yahudilerin Şabat günü etkinliklerini ve diğer ayinlerini yapabilecekleri belirtilir. Ayrıca kendi dinlerine uygun gıda üretebilmelerine de izin verilmiştir (Josephus. Ant. XIV, 244-246).

Ephesos Antik Kenti'nde bulunan bir mezar yazıtında ise "*Tulius...Erzart ve karısı Iulia ve çocukları yaşıyorlar. Bu mezarın bakımı ile Ephesoslu Yahudiler ilgilenecekler*" yazısı dikkat çekmektedir. Buna benzer bir başka yazıtta ise, "*Bumezar rahip Marcus Mussius'a aittir. Bu mezara Yahudiler bakacak*" yazmaktadır. Celsus Kütüphanesi'nde ise, mermere işlenmiş bir menoraah figürüne rastlanmıştır. Ayrıca Josephus Ephesos'taki Yahudilere muhtemelen II. Antiokhos hükümdarlığı döneminde yerel vatandaşlık hakkı verildiğini belirtmektedir (IJO II 32; 33; 35; Ant. XII, 125;Schürer, 1986: 22).

Yahudiler özellikle Yahudi kimliklerine ters düştüğü için askerlikten muaf olmak istiyorlardı. Bir diğer önemli konuda Şabat günü etkinlikleri onların kimliklerinin önemli bir parçasıydı. Bu nedenlerle Kudüs Yahudi liderleri Romalı yöneticilerle Anadolu'daki Yahudilere bu ayrıcalıkların tanınması için temasa geçmişlerdir (Trebilco, 1991: 16-18).

M. Ö. 12 yılına ait Augustus'un kararnamesinde Anadolu Yahudilerinin kendi atalarının geleneklerine uygun yaşamalarına izin verildiği görülmektedir. Şabat günü etkinliklerini yapabilecekleri, Yahudilerin kutsal kitabını ve onların paralarını çalmaya çalışanların cezalandırılacakları belirtilir. Sinagogtan veya toplantı odalarından bir şey çalan kişi günahkâr olarak kabul edileceği, ayrıca onun mülkiyetinin kamu hazinesine müsadere edileceği ve kim bu kararnameyi çiğnerse ağır bir şekilde cezalandırılacağı belirtilmektedir (Josephus. Ant. XVI, 162-165).

Augustus döneminde Ephesos'lu yöneticiler Yahudilerin Kudüs'e para göndermelerine de izin vermişlerdir. Ayrıca Augustus Asya Eyaleti yöneticilerine gönderdiği mektupta Yahudilerin kutsallarına saygısızlık yapılmasına izin verilmemesini istemiştir. Toplantı yapmalarına izin verilmiş ancak bu toplantıların içki âlemi şeklinde olmamasını, kimsenin incinmemesi veya ölmemesi ve huzur ortamında yapılmasına dair emirnameler göndermiştir. Kudüs tapınağına bağış ve kurban göndermelerine, atalarının dinine uygun şekilde yaşamalarına izin verilmiştir (Philo. Gaius. 40, 311-315).

Konsül Dolebella özellikle Ephesos halkından Yahudilerin geleneklerine uygun şekilde yaşamalarına ve kurban kesmelerine karşı çıkılmamasını istemiştir. Diğer kararnamelerle de Yahudiler askerlikten muaf tutulmuşlardır. Dini geleneklerini yaşamalarına, dini törenler için toplanmalarına, Şabat günü etkinliklerine ve Kudüs için para toplamalarına izin verilmiştir.

Ayrıca Şabat günü mahkemeye çıkarılmamaları ve Yahudilere karşı tacizde bulunulmaması istenmiştir (Josephus. Ant. XIV, 223-230; 234; 236-240; 262-264; XVI, 167-168; 171-173).

Ancak iç karışıklıklar nedeniyle maddi sıkıntı çeken halk, Yahudilerin para toplayıp Kudüs'e göndermelerinden rahatsızlık duyuyordu. Ayrıca İonia kentleri, Agrippa'ya başvurarak Yahudilerin kendi Tanrılarına ibadet etmeleri için zorlanmalarını istemişlerdir. Agrippa bu isteğe karşı çıkmıştır. Yahudilerin kendi geleneklerine uygun bir şekilde yaşayabileceklerini belirtmiş ve onların bu konuda taciz edilmemelerini istemiştir (Josephus. Ant. XVI, 31-57, 58-60).

Ephesos'un kuzeyinde yer alan Teos Antik Kenti'nde gri bir mermer yazıtta iki satır yazı bulunur. Bu yazıtta "*Archisynagogos P. Rutilius Iosus karısı ve kendi malından bu yapıyı başısladı*" yazmaktadır (Edmon ve Amedee, BCH 4, (1880) 181. 44; IJO II 46;).

Bir diğer İonia kenti olan Smyrna Antik Kenti'nde bulunan bir yazıtta ise "*Eski? Yahudiler*" tabiri geçerken, başka bir yazıtta "*Archisynagogue Yahudi Rufina mezarına kimse gömülemez*" yazmaktadır (IJO II 40; 43).

Bu bölgedeki Phokaia Antik Kenti'nde ise M. S. III. yüzyıla ait bir yazıtta Straton'un kızı Tation adında bir kadından bahsedilir. Sinagoga yapmış olduğu bağışlar nedeniyle altın taçla onurlandırıldığı yazılıdır (Salomon, BCH 10 (1886) 327-335; Schürer, 1986: 19; Trebilco, 1991: 110; Rajak, 1999: 145).

SONUÇ

Hellenistik ve Roma döneminde Batı Anadolu'daki birçok antik kentte Yahudilerin varlıkları ile ilgili çok sayıda arkeolojik verilere rastlanmaktadır. Yahudiler yaşadıkları kentlerdeki pagan halkla sorunsuz bir şekilde yaşamaya çalışmışlardır. Hellenistik dönemden itibaren çeşitli sosyal ve siyasi haklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Pagan yöneticilerin ve dini liderlerin Yahudilerle olan ilişkileri toplumda Yahudilerin ne kadar etkin olduklarını göstermektedir. Yahudilerin ticaretle uğraşmaları ve ekonomik anlamda güçlü olmaları bunda en temel etkenlerden biridir.

Yahudi kültürünün bölgedeki pagan ve daha sonra da Hristiyan kültürü üzerinde etkileri olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır. Yahudiler buldukları kentlerde çeşitli meslek guruplarına dâhil olmuşlardır. Müreffeh bir yaşama sahip olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ayrıca dini yaşamlarına da müdahale edilmemiştir. Roma döneminde çeşitli kararnameler ile dini amaçlı toplanmalarına, dini ayinlerini yerine getirebilmelerine izinler verilmiştir. Hatta sinagog inşa ettikleri de arkeolojik kanıtlarla anlaşılmaktadır. Bazı Yahudilerin de vatandaşlık hakkı elde ettikleri bilinmektedir.

Batı Anadolu'daki Yahudiler de Roma döneminde Kudüs'te çıkan ayaklanmalara iştirak etmeyerek Roma'ya olan bağılıklarını göstermişlerdir. Ancak Kudüs ile olan ilişkilerini de koparmamışlardır. Kudüs'e vergi toplayarak para göndermişlerdir. Pagan bir toplum olan Hellenistik ve özellikle de Roma döneminde Yahudilerin çeşitli ayrıcalıklara sahip olmalarında muhtemelen ticari güçlerinin etkisi büyüktür. Şunu da eklemek gerekir ki paganlar aynı hoşgörüyü ilk Hıristiyanlara karşı göstermemişlerdir. Çünkü ilk Hıristiyanların ekonomik gücünün zayıflığı ve özellikle de misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaları bunda etkili olmuştur.

Sonuç olarak Yahudiler Hellenistik ve Roma döneminde Batı Anadolu'daki kentlerde ticari güçlerinin etkisiyle varlıklarını etkin bir şekilde devam ettirmişlerdir. Kültürel ve sosyal etkileşim içerisinde bölgede önemli izler bırakmışlardır.

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKLAR

- Appian, Roman History, II, (Çev: Horace White), Harvard University Press, Cambridge 1962.
- Cicero, In Catilinam 1-4, Pro Murena, Pro Sulla, Pro Flacco, (Çev: C. Macdonald), Harvard University Press, Cambridge 1976.
- CJ, Code of Justinian, (Çev: S. P. Scott), The Central Trust Company, Cincinnati 1932.
- Diodorus Siculus, Library of History, X, (Çev: Russel M. Geer), Harvard University Press, Cambridge 1954.
- Josephus, Jewish Antiquities VIII, (Çev: Ralph Marcus), Harvard University Press, Cambridge 1930.
- Josephus, Jewish Antiquities VII, (Çev: Ralph Marcus), Harvard University Press, Cambridge 1957.
- Kollektif, Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2005.
- Plutarch, Lives, Demetrius and Antony, Pyrrhus and Gaius Marius, (Çev: Bernadotte Perrin), Harvard University Press, Cambridge 1920.
- Strabon, Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası, XII-XIII-XIV, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- The Works Of Philo, (Çev: C. D. Yonge), Hendrickson Publishers, Massachusetts 1993.

MODERN KAYNAKLAR

- Akalin, Ayşe Gül, "Hellenleştirmede Bir Yerleşim Ögesi: Katoikia", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 25, Sayı 39, Ankara 2006, ss. 65-74.
- Bruce, F. F, "Jews and Christians in The Lycus Valley", Bibliotheca Sacra 141, Dallas 1981, ss. 3-15.
- Chaniotis, Angelos, "The Jews of Aphrodisias: New Evidence and Old Problems", Original -Veröffentlichung in: Scripta Classica Israelica 21, Tel Aviv 2002, ss. 209-242.
- Cohen, Getzel M, The Seleucid Colonies, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1978.
- Cohen, Getzel M, The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1995.
- Cook, Stanley A., "A Lydian-Aramic Bilingual", JHS, Vol. 37, Cambridge 1917, ss. 77-87.
- Demirci, Kürşad, "1. Yüzyılda Anadolu'daki "God-Fearers" Grupları ve Hıristiyanlığın Yayılması", Dinler Tarihi Araştırmaları III, 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Dinler Tarihi Yayınları/3 2002, Ankara, ss. 387-393.
- Demircioğlu, Halil, Roma Tarihi (5. Baskı), TTK, Ankara 2011.

- Edmond, Pottier ve Amèdèe, Hauvette-Besnault, "Inscriptions d' Èrythress et de Tèos", In: Bulletin de correspondance hellénique (BCH), Volume 4, Paris 1880. ss. 153-182.
- Ergin, Gürkan, Anadolu'da Roma Hâkimiyeti Direniş ve Düzen, İş Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Gehrke, Hans-Joachim, "Bir Antik Dönem Metropolünün Tarihçesi", Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon, (Edt: Felix Pirson ve Andreas Scholl), YKY 2014, İstanbul, ss. 122-141.
- Greaves, Alan M., Miletos Bir Tarih, (Çev: Hüseyin Çınar Öztürk), Homer Kitabevi, İstanbul 2003.
- Hengel, Martin, Jews, Greeks and Barbarians, Fortress Press, Philadelphia 1980.
- IJO, Ameling, Walter, Inscriptiones Judaicae Orientis, Band II, Kleinasien Herausgegeben Von, Mohr Siebeck, Tübingen 2004.
- İplikçioğlu, Bülent, Hellen ve Roma Tarihinin Ana hatları, 3. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Jones, Arnold Hugh Martin, The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford University Press, Oxford 1998.
- Kaya, M. Ali, "Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri", Tarih İncelemeleri Dergisi XV, İzmir 2000, ss. 121-136.
- Keil, J. Ve Premerstein, A. Von, Bericht uber eine zweite Reise in Lydien, DAW, philosophisch-historische Klasse Band 54. 2, Alfred Holder, Viyana 1911.
- Legrand Philippe-Ernest ve Chamonard Joseph, "Inscriptions de Phrygie", In: Bulletin de correspondance hellénique (BCH), Volume 17, Paris 1893. ss. 241-293.
- Levine, Lee I, The Ancient Synagogue, Yale University Press, New Haven – London 2005.
- Magie, David, Anadolu'da Romalılar 1 Attalos'un Vasiyeti, (Çevirenler: Ömer Çapar ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- Magie, David, Roman Rule in Asia Minor, Volume I, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1950.
- Marshall, Antony J, "Flaccus and the Jews of Asia (Cicero "Pro-Flacco" 28. 67-69)", Phonix, Vol. 29, No. 2, Yaz, Kanada 1975, ss. 139-154.
- MAMA VI, Buckler, W. H & W. M. Calder, Monumenta Asiae Minoris Antiqua VI, Monuments and Documents from Phrygia and Caria. Manchester University Press, Manchester 1939.
- Mierse, William E., "The Persian Period", Sardis from Prehistoric to Roman Times, (Editör: Hanfmann, George M. A.), Harvard University Press 1983, Cambridge-London, ss, 100-108.
- Mitchell, Stephen, Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor, Volume II The Rise of The Church, Clarendon Press, Oxford 1993.
- Palaz Erdemir, Hatice, "Roma İmparatorluğu'nun Yönetiminin Yahudi Politikası", Eski Çağ'dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kuramlar, (Editör: Feridun M. Emecen), Kitabevi 2009, İstanbul, ss. 29-40.

- Parker, Barry, "Works of The Law and The Jewish Settlement in Asia Minor", JGRCJ 9 (Journal of Greco Roman Christianity and Judaism), Sheffield 2013, ss. 42-96.
- Rajak, Tessa, "The Synagogue within the Greco-Roman City", Jews, Christians and Polytheists in The Ancient Synagogue, (Edt: Steve Fine), Routledge 1999, London-New York, ss. 143-153.
- Ramsay, W. M, The Cities and Bishoprics of Phrygia, Vol. 1, Part II, The Clarendon Press, Oxford 1897.
- Reynalds, Joyce ve Tanebaum, Robert, "Jews and God-fearers at Aphrodisias: Greek Inscriptions With Commentery", The Cambridge Philological Society, Supplementary, 12, Cambridge 1987, ss. 3-89.
- Ritti, Tullia, Phrygia Hierapolis'i Eski Yazıtlar Rehberi, Ege Yayınları 2006.
- Salomon, Reinach, "Synagogue juive à Phocée", in: Bulletin de correspondance hellénique (BCH), Volume 10, Paris 1886. ss. 327-335.
- Schürer, Emil, The History of The Jewish People in the Age of Jesus Christ (M. Ö 175-135), Volume III, Part I, (A new English Version Revised and Edited by: Vermes, Geza, Millar, Fergus, ve Goodman, Martin), Bloomsbury T&T. Clark, Edinburgh 1986.
- Seager, Andrew R. ve Kraabel, A. Thomas, "The Synagogue and The Jewish Community", Sardis from Prehistoric to Roman Times, (Editör: Hanfmann, George M. A.), Harvard University Press 1983, Cambridge-London, ss, 168-190.
- Sheppard, A. R. R., "Jews, Christians and Heretics in Acmonia and Eumeneia", Anatolian Studies, 29, Ankara 1979, ss. 169-180.
- Tekin, Oğuz, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Trebilco, Paul, Jewish Communities in Asia Minor, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Von Gerkan, A., Der Nordmarkt und der Hafen an der Löwenbucht, Milet Band I Heft 6, de Gruyter, Berlin 1922.
- Wiegand, Theodor, ve Schrader, Hans, Priene Ergebnisse Der Ausgrabungen und Untersuchungen In Den Jahren 1895-1898, Georg Reimer, Berlin 1904.
- Wilson, Mark, Biblical Turkey, A guide to The Jewish and Christian Sites of Asia Minor, Ege Yayınları, İstanbul 2010.
- Zeev, Miriam Pucci Ben, Jewish Rights in The Roman World, Mohr Siebeck, Tübingen 1998.